

HAZAI ÉS NEMZETKÖZI VÁLASZTÁSKUTATÁSI PANELVIZSGÁLATOK

A lebonyolítás főbb elméleti és módszertani szempontjai

Farkas Eszter

(Közép-Európai Egyetem Politikatudományi Tanszék)

Susánszky Pál

(Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet,
ELTE Társadalomtudományi Kar Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program)

*A tanulmány beérkezett: 2019. február 8. – opponálás: 2019. február 19– május. 28. –
véglegesítő: 2019. október 24.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A politikai témájú kérdőíves felmérések eredményeit és az összefüggések feltárását célzó elemzéseket érthető módon kiemelt figyelem kíséri az országgyűlési választásokat megelőzően. Azt azonban sokan figyelmen kívül hagyják, hogy az egyszeri, keresztmetszeti vizsgálatok számos kérdésre nem képesek választ adni. Nem alkalmasak például egyéni szintű változások feltárására, továbbá a különböző politikai események (például a választási kampány) hatásának mérésére is csak korlátozott mértékben. A nemzetközi gyakorlatot követve a Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézetének kutatócsoportja Magyarországon ritkaságszámba menő, három hullámos panelkutatást folytatott a 2018-as országgyűlési választásokhoz kapcsolódóan. Jelen cikkünkben összefoglaljuk a panelkutatások módszertani előnyeit és a legfontosabb technikai nehézségeket. Kitérünk a hazai és más európai választáskutatási panelvizsgálatok kutatási dizájnaira. Végül pedig bemutatjuk a *Részvétel, képviselet, pártosság. Választáskutatás 2018* (NKFI K-119603) projekt legfontosabb kutatási kérdéseit.

Kulcsszavak: országgyűlési választás ■ panelkutatás ■ oksági kapcsolat ■ lemorzsolódás
■ kondicionálódás ■ pártosság ■ képviselet ■ politikai részvétel

Cikkünk legfőbb célja, hogy bemutassuk a *Részvétel, képviselet, pártosság. Választáskutatás 2018* (NKFI K-119603) vizsgálat kutatási környezetét. A projekt keretében panel adatfelvételt végeztünk, amelynek három hulláma a 2018-as magyarországi parlamenti választásokhoz kapcsolódott. Ennek megfelelően összefoglaló cikkünk az alábbi témákra tér ki: (1) a paneldizájn legfontosabb

Politikatudományi Szemle XXVIII/4. 119–134. pp. © Társadalomtudományi Kutatóközpont
<https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.4.119>

módszertani tulajdonságai; (2) a választáskutatási panelek típusai; (3) a magyar panelkutatások, végül pedig (4) a választáskutatás európai gyakorlata.

A panelvizsgálatok legfőbb jellemzője, hogy a kutatás során a válaszadókat több hullámban, több időpontban kérdezzük meg ugyanazokról a témákról. Ennek legfőbb előnye, hogy a vizsgált jelenségek alakulását nem csak populációs szinten, hanem egyéni szinten is nyomon tudjuk követni. A választási panelvizsgálatok tematikája a választásokhoz kapcsolódik, többek között kitér a választási részvételre, politikai témákkal kapcsolatos vélekedésekre, politikai attitűdökre. A vizsgálat tárgyán kívül a követéses vizsgálat periodicitásában is vannak speciális jellegzetességei, amennyiben a választási ciklusok természetes tagolódását követik.

Az általunk áttekintett nagyobb európai választáskutatási panelvizsgálatokban (brit, német, osztrák, svájci, román, portugál, svéd) kétféle gyakorlattal találkozhatunk. Előfordulnak két választás közötti vizsgálatok, amelyek egy választási ciklus alatt a választók preferenciáinak alakulását kívánják feltárni (lásd például a brit választási panel esetén). Ezekre a kutatásokra jellemző, hogy évente keresik fel a paneltagokat, tehát egy kutatássorozatban – a választási ciklus hosszától függően – 4-5 hullám szerepel. A másik típusú kutatási stratégia inkább a kampányidőszakokra koncentrál. A választásokat megelőző egy évben 34 havonta kérdezik meg a paneltagokat, majd a választások után lebonyolítanak egy záróhullámot is. Összességében a választások előtt általában kétszer, majd a választások után egyszer vesznek fel adatokat. Vannak olyan projektek, ahol a két gyakorlatot egyszerre alkalmazzák, tehát vizsgálják a választási ciklus alatti változásokat és a kampányidőszak alatti változásokat is.

A Részvétel, képviselet, pártosság. Választáskutatás 2018 elnevezésű projektünk adatfelvételi részében ez utóbbi, második kutatási gyakorlatot választottuk. Három hullámban kerestük fel ugyanazon megkérdezetteket. Két adatfelvételt a 2018-as országgyűlési választás előtt, egyet pedig a választást követően bonyolítottunk le. Mindenképpen hangsúlyozni kívánjuk, hogy Magyarországon olyan, választásokhoz kapcsolódó panelkutatást, amely fél év alatt három hullámban készített felmérést, még nem végeztek. Jelen kutatásunk lehetőséget biztosít ahhoz, hogy az európai kutatási trendekhez csatlakozzunk, azokkal összehasonlítható adatokat kapjunk.

Mielőtt a panelkutatások előnyeinek és hátrányainak részleteit kifejtjük, érdemes magának a panel vizsgálatnak a fogalmát bemutatni. Ahogy azt fentebb említettük, a panelvizsgálatok legfőbb tulajdonsága, hogy a válaszadóinkat egymás után több időpontban kérdezzük meg. A téma fontos kézikönyvei közül jó néhány azonban szinonimaként használja a panel és a panelvizsgálat kifejezéseket (lásd: Lynn, 2009; Menard, 2007; Wooldridge, 2015). Ennek valószínűleg az lehet az oka, hogy a társadalomtudományon belül több diszciplína is használ hasonló módszertant, viszont nagyon különböző jelensé-

gekre alkalmazza azt és némiképp eltérő fogalomhasználatot vezettek be. A politikai szociológiában egyértelműnek tűnik, hogy a megfigyelési egységeink egyének. Ezzel szemben az ökonometria kutatási gyakorlatában a vizsgált egységek lehetnek cégek vagy termelési egységek, más kutatásoknál városok vagy országok. Például fontos lehet felmérni, hogy egy-egy állami intervenciónak (cégek támogatása, cégvezetők képzése, városi rendőrség megerősítése stb.) milyen hatása van a cégek termelékenységére, vagy a bűnözési ráta alakulására. Éppen azért, hogy az olvasót korábbi – saját diszciplínájának fogalomhasználata – tapasztalatai lehetőleg ne keverjék össze, mi kizárólag a panelkutatás, panelvizsgálat kifejezéseket fogjuk használni és kerülni fogjuk a panel, esetleg a követéses vizsgálat kifejezéseket.

Tehát a panelkutatásra úgy tekintünk, mint egy olyan empirikus vizsgálati típusra, ahol előre meghatározott időközönként a népesség ugyanazon tagjait kérdezik meg hasonló, vagy ugyanazon kérdésparkkal.

A tanulmány első két részében a panelkutatások előnyeit és hátrányait tekintjük át, amelyben kitérünk a kutatás során felmerülő legfontosabb módszertani problémákra. A harmadik részben a korábbi magyar, a negyedik részben pedig az európai választási panelkutatások dizájnait foglaljuk össze. Az utolsó, ötödik részben pedig projektünk céljait, módszertani kihívásait tárgyaljuk.

A PANELVIZSGÁLATOK ELŐNYEI

A panel lekérdezések előnye, hogy a vizsgálat során az alanyok megfigyelése több alkalommal történik, így a kutatás során véleményük változása nyomon követhető. Peter Lynn (2009) módszertani kézikönyvének első fejezetében összefoglalja, melyek a panelvizsgálatok erősségei, milyen kérdésfelvetésekre lehet használni az így gyűjtött adatokat. Ebből a listából most csak azokat mutatjuk be, amelyek egy választási panelkutatás során relevánsak lehetnek. Fontos hangsúlyozni, hogy a különböző kérdésfelvetések mögött az adatfelvételnek ugyanaz a logikája: egy emberrel egymás után többször töltetjük ki ugyanazt a kérdőívet.

A teljes populációban lezajlott változások elemzése

Társadalomkutatók számára érdekes lehet, hogyan változnak meg egy adott populáció bizonyos aggregált (makro szintű) tulajdonságai, mint például átlagok, eloszlások vagy arányok. Keresztmetszeti kutatások sorozatából a társadalmi szintű tulajdonságok változása/változatlansága ugyan jól detektálható, de az egyéni (mikro szintű) változások nem ismertek. Tegyük fel, hogy egy párt támogatottsága két időpont között változatlan. Könnyen előfordulhat

azonban, hogy az első és a második időpont között a támogatók körében nagyon magas volt a fluktuáció, azaz noha ugyanolyan arányban, de más társadalmi háttérrel rendelkező emberek szavaznának ugyanarra a pártra. A keresztmetszeti vizsgálatokból a támogatói csoportok összetételének változására lehet következtetni, de egyéni szintű változásokra nem. Nem tudjuk például, hogy azok, akik az első időpontban az adott pártra szavaztak, miért pártoltak el tőle, és melyik másik pártot választották helyette. Röviden szólva, a választási panelvizsgálatból megtudhatjuk, hogy az adott pártnak a kampány során pontosan kiket sikerült megtartania, meggyőznie, és kiket elveszítenie.

Egyéni szintű változások elemzése

A makro/populációs szinten detektált változásoktól függetlenül fontos kérdés, hogy az egyének szintjén milyen változások jelentkeznek és ezeket a változásokat milyen tényezőkkel lehet magyarázni. Elképzelhető, hogy vannak olyanok, akik elbizonytalanodnak a kampány során, vagyis az első időpontban még úgy nyilatkoznak, hogy elmennének szavazni, de a másodikban már nem. Egy intenzív kampányidőszakban, amikor az emberek többet foglalkoznak politikával és a politikai pártok nagyobb hangsúlyt fektetnek a szavazók preferenciáinak alakítására, érdekes jelenség nemcsak a pártot támogatók összetételének változása, hanem az egyéni szintű politikai preferenciák alakulása is. Az egyéni szintű változások elemzése során olyan kérdésekre lehet választ adni, mint: Milyen tényezők vezethetnek az elbizonytalanodáshoz, bizonyos attitűdök változásához?

Az egyéni tulajdonságok változása kapcsán nem csak az az érdekes, hogy mi magyarázza az egyéni vélemények változását, hanem az is, hogy a változás mennyire van jelen a társadalomban. A politikai szociológiában jól ismert, hogy bizonyos politikai attitűdök stabilitása meglehetősen magas. Prior (2010) a nyugat-európai országok panelkutatásait elemezve megállapította, hogy a politika iránti érdeklődés kifejezetten stabil. Azok aránya a társadalomban, akik korábban nem érdeklődtek a politika iránt, később azonban érdeklődőek lettek (és fordítva), nagyon alacsony. Újabban Russo és Stattin (2016) megerősítette Prior eredményeit, de kiegészítették azzal, hogy a fiatal korcsoportokban a politika iránti érdeklődés és a liberális-konzervatív orientációk nagyobb ingadozást mutatnak, mint az idősebb korcsoportokban.

Az egyéni szintű tulajdonságok stabilitása kapcsán gyakran tárgyalt kérdés, hogy az egyéni tulajdonságok változásának milyen mintázatai fordulnak elő. Jelen kutatásunkban különösen érdekes lehet, hogy a kormánnyal való elégedettség, vagy más vélemények és attitűdök változása, milyen egyéni mintázatokat mutatnak. Elképzelhető, hogy az intenzív kampányidőszakban lesz-

nek olyanok, akiknek az elégedettségi szintje nem változik és lehetnek olyanok, akik a kampány előrehaladásával (éppen annak hatására) elégedettebbek vagy elégedetlenebbek lesznek a kormánnyal. Az egyéni szintű tulajdonságok stabilitásának vizsgálatánál tehát nem csupán az ingadozás mértékét lehet kimutatni, hanem egyéni változási mintákat (pl.: stabilitás, növekedés, csökkenés, nem lineáris változás) is detektálhatunk.

A beavatkozások vizsgálata

Mivel a *Választáskutatás 2018* projektünk kampányidőszakban zajlott, érdemes rá úgy tekinteni, mint beavatkozásos vizsgálatra. A beavatkozás-vizsgálatok arra a kérdésre igyekeznek válaszolni, hogy egy bizonyos beavatkozás (pl. információs kampány, szervezeten belüli átszervezés, munkakeresési képzés) eredményeképpen megváltoznak-e a vizsgált attitűdök (pl.: tolerancia, empátia) vagy viselkedések (pl.: munkakeresés, együttműködés). A választásokat megelőző politikai kampány időszaka felfogható úgy is, mint egy az egész társadalmat érintő beavatkozás, aminek a hatása azonnal jelentkezik. A pártok ugyanis igyekeznek a választási kampánnyal a lehető legtöbb embert elérni, és a lehető legtöbb emberre hatást gyakorolni, méghozzá úgy, hogy a kampány hatása azonnal jelentkezzen az állampolgároknál. Az elérés 2018-ban Magyarországon jól sikerült a pártoknak, válaszadóink mindössze 11 százaléka mondta azt a választások után, hogy egyáltalán nem követte a kampányt.

A kampányok hatásának elemzésekor a kutatók alapvetően két témára koncentrálnak: fokozza-e a kampány a részvételt, illetve hogyan alakulnak a pártok szavazóbázisai a kampány során. Vannak, akik szerint a kampány hatása a választási részvételre minimális (pl. Gelman–King, 1993), míg mások úgy találták, a különböző kampányesemények (pl. jelölti vita, jelöltállítási beszéd) különböző hatással vannak a választótáborokra (Hylligus–Jackman, 2003).

Oksági kapcsolatok

Lynn (2009) külön kiemeli, hogy a panelvizsgálatok alkalmasak lehetnek az oksági kapcsolatok tesztelésére. Az oksági viszony fennállásával kapcsolatban valóban az egyik fontos követelmény, hogy az ok időben megelőzze az okozatot (Davis, 1985). A panelkutatások során tehát mindenképpen többet tudhatunk meg a lehetséges oksági kapcsolatokról, mint a keresztmetszeti vizsgálatok esetén. Azonban fontos hangsúlyozni, hogy a panelvizsgálatok sem elégték ki az oksági kapcsolatokkal szemben támasztott összes követelményt (Greenberg, 2008).

A PANELVIZSGÁLATOKNÁL FELMERÜLŐ MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK
A lemorzsolódás

Lemorzsolódásnak nevezzük az egyes paneltagok adatfelvételtől való kiesését. Többféle ok képzelhető el, ami miatt egy válaszadót a második vagy későbbi hullámban nem érünk el: megtagadja a válaszadást, elköltözött, elhalálozott, és így tovább. A panelkutatások során tapasztalható lemorzsolódás akkor különösen problematikus, ha a nem válaszolás bizonyos társadalmi csoportok körében nagyobb valószínűséggel következik be. Számos nemzetközi kutatás eredménye igazolja, hogy a panel adatfelvételek során történő lemorzsolódás a legtöbb esetben szisztematikus. Azon társadalmi csoportokhoz tartozók körében magasabb a lemorzsolódás esélye, akiket egyébként is nehezebb elérni egy kérdőíves lekérdezés során. A lemorzsolódás rontja a populációs becslések pontosságát, és veszélyeztetheti a panelkutatás folytatását is (Watson–Wooden, 2009: 159.). További probléma a lemorzsolódásnál a minta elemszámának csökkenése, valamint a kutatási pénzek hatékony felhasználása szempontjából is fontos, hogy minél több válaszadót sikerüljön benntartani az egyes lekérdezési hullámokban (Fumagalli–Laurie–Lynn, 2013).

Rothenbühler és Voorpostel (2016) tanulmányukban azt vizsgálják, mely változók mentén érintettek a kérdezettek különösen a panelvizsgálatokból való lemorzsolódásban. Arra a kérdésre keresték a választ, vajon a sérülékeny, kevesebb erőforrással rendelkező, nehezen elérhető társadalmi csoportok tagjai (többek között az alacsonyán képzettek, munkanélküliek, idősek) nagyobb eséllyel morzsolódnak-e le két panelfelvételi hullám között. Feltételezésük szerint, ezen csoportok tagjai számára a panelkérdőívek kitöltése jóval kellemetlenebb, hiszen nem szívesen osztják meg nehéz helyzetüket egy ismeretlen kérdezőbiztossal, továbbá azt gondolják magukról, hogy nem rendelkeznek a kérdőívek kitöltéséhez szükséges nyelvi és intellektuális képességekkel, ezért inkább megtagadják a válaszadást. Mivel ezen csoportok tagjainak társadalmi integrációja általában alacsonyabb az iskolázottabbaknál, a magasabb jövedelemmel rendelkezőknél jóval kevésbé érzik állampolgári kötelességüknek a különböző kutatásokban való részvételt. Ezen felül jellemző, hogy politikai érdeklődésük is alacsonyabb, amely szintén a nem válaszolási attitűdöt erősíti. Miközben a magas iskolai végzettséggel rendelkezők és alkalmazásban állók esetén annak kisebb az esélye, hogy a kérdezőbiztosok otthonukban találják őket.

Rothenbühler és Voorpostel elemzésének eredménye szerint a bevándorlók, a munkanélküliek, illetve a rossz egészségi állapotban lévők nagyobb valószínűséggel morzsolódnak le a panellekérdések során, a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők pedig nagyobb valószínűséggel vesznek részt a lekérdezés hullámaiban. Hasonló eredményre jutott Frankel és Hillygus (2013) is: a nehezebben elérhető csoportok ezek ki legkönnyebben a panelből. Eredményeik szerint a fiatalok, a bevándorlók és az egyedül élők morzsolódnak le

a legnagyobb, a társadalmi kérdésekben elkötelezettek és stabil lakóhellyel rendelkezők pedig a legkisebb valószínűséggel az egyes kérdezési hullámok között. Ezzel szemben Kruse és szerzőtársai (2009) kutatásukban a gyermekek lemorzsolódásának nagyobb valószínűségét tapasztalták. Továbbá nem meglepő módon azt találták, hogy a tapasztaltabb kérdezőbiztosok hatékonyabban tartják bent a kérdezetteket a panelvizsgálatban. A kérdezőbiztosokra a panelkutatások során különösen nagy felelősség hárul, az elutasítás valószínűsége nagyban függ a kérdezőbiztos tapasztaltságától, megbízhatóságától, magabiztosságától (Watson–Wooden, 2009: 162.).

A lemorzsolódást és a kérdőívekre adott válaszok minőségét a demográfiai jellemzők mellett politikai hovatartozás szempontjából is vizsgálták (lásd pl.: Kruse és szerzőtársai, 2009). Kutatásuk során a megfelelő kontrollváltozók bevonását követően többek között azt találták, hogy azok a válaszadók, akik a panelkutatás több hullámában sem morzsolódtak le, nagyobb valószínűséggel tudták megnevezni Barack Obama vallását, kevésbé látják reménytelennek az ország politikai helyzetét, viszont unalmasabbnak találják az elnökválasztási kampányt, mint a panelkutatás hullámai során lemorzsolódott, vagy a kizárólag keresztmetszeti vizsgálatban résztvevők. Továbbá eredményeik szerint a bizonytalan republikánus szavazók morzsolódtak le legnagyobb eséllyel az egyes panel lekérdezések során, noha önmagában a politikai preferencia és a kutatásban való részvétel között nem találtak összefüggést. A szerzők arra is kíváncsiak voltak, vajon a panelvizsgálatban való részvétel megnöveli-e a választáson való részvétel valószínűségét. Eredményeik szerint a panelvizsgálatban való részvétel a politika iránt kevésbé érdeklődők esetében növelte a választási részvétel esélyét, valamint minél több lekérdezési hullámban vesznek részt a válaszadók, annál kevesebbszer választják politikai témájú kérdéseknél a „Nem tudom” válaszlehetőséget. Kutatásunk szempontjából szintén fontos eredménye a tanulmányuknak, hogy minél több lekérdezési hullámban vettek részt a kérdezettek, annál inkább csökkent a panelvizsgálatból való lemorzsolódás valószínűsége.

Többen foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogyan lehetne a lemorzsolódást csökkenteni (Watson–Wooden, 2009, Fumagalli és szerzőtársai, 2013). A legkészenfekvőbb megoldások közé tartozik a különböző ösztönzők alkalmazása. Fumagalli és szerzőtársai (2013) kutatási eredményeikkel egyértelműen rámutatnak, hogy a lekérdezés során alkalmazott anyagi ösztönzők nagymértékben hozzájárulnak a válaszadók bennmaradásához. Kutatásuk fontos következtetése, hogy az anyagi ösztönző összege nincs szignifikáns hatással a kérdezettek kutatásban való részvételére, illetve annak kapcsán sem találtak szignifikáns összefüggést, hogy az anyagi hozzájárulást a kérdezettek a kérdőív kitöltését megelőzően, vagy azt követően kapták-e kézhez. Továbbá különböző kísérleti módszerekkel azt is tesztelték, hogy a paneltagokhoz a kérdőív kitöltését követően eljuttatott kutatási eredményekről szóló tájékoztató hatással van-e a lemor-

zsolódásra, azonban nem találtak szignifikáns összefüggést a kérdezettek utólagos informálása és a panelhullámokban való bennmaradás között.

Kruse és szerzőtársai (2009) nem találtak összefüggést a panelvizsgálatok kérdőív-szerkezete és a panelben való részvételi valószínűség között. Vélhetően ebből a szempontból a panel- és keresztmetszeti lekérdezésekre hasonló „hüvelykujj-szabályok” vonatkoznak: minél hosszabb a kérdőív, annál magasabb lesz a válaszmegtagadás aránya, politikai szempontból minél kényesebb kérdések kerülnek bele a kérdőívbe, annál kevesebb őszinte válaszra számíthatunk.

Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2006) korábbi magyarországi panelkutatások adatain elemezték a lemorzsolódást. Eredményeik szerint a legnagyobb eséllyel a férfiak, a budapestiek, és a 30 év alattiak morzsolódnak le a mintából. Nehezebb elérhetőségű csoportoknak számítottak még az aktív keresők és a tanulók is, a munkanélkülieket és a nyugdíjasokat pedig az előbbieknél nagyobb arányban sikerült elérni a második és a harmadik hullámokban. A kutatás során az első hullámba bekerült válaszadóktól megkérdezték, hajlandók volnának-e részt venni egy következő kérdezési hullámban is. A 2000-es évek elején alig pár év alatt 67 százalékról 53 százalékra esett vissza a részvételre hajlandók aránya és 19 százalékról 26 százalékra nőtt a részvételt elutasítók aránya is. Ezeket a lemorzsolódásra vonatkozó eredményeket megerősítette Bartusnak (2015) az *Életünk Fordulópontjai* című vizsgálat adatain alapuló elemzése is.

A paneltagok alkalmazkodása

A panelkutatások egyik érdekes módszertani problémája, hogy a résztvevő tagok egy olyan hatásnak vannak kitéve, amit a kutatás során nem tudunk elkerülni. Ez a hatás magának a megfigyelésnek, vagy másként az ismételt kérdésnek a hatása. Mivel a panel vizsgálatokban egy személyt többször is megkérdezzük ugyanarról a témáról, sőt ugyanazt a kérdést tesszük fel több időpontban, az ismételt méréseknél a válaszok a korábbi tapasztalatok miatt kondicionáltak lehetnek (Lynn, 2009: 9). A panelben való részvétel lehetséges hatásai közé tartoznak, hogy (1) a résztvevők hozzászoknak a kérdezési szituációhoz, beletanulnak a különböző skálák használatába, (2) a nagyobb tudatosság miatt megváltozik az egyén attitűdje és viselkedése, (3) megnövekszik vagy lecsökken a résztvevők motiváltsága, esetleg kikristályosodnak bizonyos vélemények, megszilárdulnak egyes attitűdök (Waterton–Lievesley, 1989 [idézi Cantor, 2008]). Elképzelhető, hogy a kutatásban résztvevőknek olyan, politikával kapcsolatos kérdéseket tesznek fel, amiken korábban még nem gondolkodtak. A panel kondicionálódása miatt tehát a paneltagok válaszai eltérhetnek azon nem paneltagok válaszaitól, akik csak egyszeri megkeresés alkalmával találkoznak a kérdőív témáival, kérdéseivel.

A panel kondicionálódásának problémája nem érint minden kutatási területet egyformán. Cantor (2008:125.) összefoglalójában kiemeli, hogy a választáskutatások azok közé a tematikák közé tartoznak, amelyeknél a paneltagok kondicionálódásának esélye kifejezetten magasnak mondható. A Cantor által bemutatott, főleg az 1970-es években készült kutatások szerint a panelben résztvevők nagyobb arányban mentek el szavazni, mint azok a nem paneltagok, akik csak egy lekérdezési hullámban vettek részt.

A kondicionálódásnak a negatív hatások mellett van pozitív hozadéka is a kutatások számára. Azok a mérőeszközök, főkomponensek, amelyek kérdései kondicionáltak (nem először találkozik vele a válaszadó) magasabb mérési megbízhatósággal rendelkeznek (Sturgis, Allum és Brunton-Smith, 2009).

A válasz megtagadása és a személyre szabott kérdezés

Az egyes kérdések esetén tapasztalható válassz megtagadások (*item non-response*) jelentősen ronthatják az adatok minőségét. A panelvizsgálatoknál azonban lehetőség van a korábbi hullámok eredményeit a következő hullámok lekérdezésébe beépíteni (*dependent interviewing*). A korábbi válaszokat felhasználhatjuk az aktuális válaszok ellenőrzésére, vagy emlékeztethetjük a válaszadót korábbi válaszára (Jäckle, 2009). Például, ha valaki a második hullámban úgy nyilatkozik, hogy nem tudja, kire szavazna, pedig az első hullámban volt egyértelmű pártpreferenciája, akkor a kérdezőbiztos emlékeztetheti a válaszadót, hogy korábban melyik pártra szavazott volna. Így csökkenthető a rejtőzködés és pontosabban mérhetjük az elbizonytalanodást.

A politikai attitűdök kapcsán is használható a személyre szabott kérdezési technika. Tegyük fel, hogy az oktatás helyzetével való elégedetlenséget egy 11 fokú skálán mérjük. Ha valakinek a véleménye nagyon nagy ingadozást mutat (három pont vagy még nagyobb az eltérés az első és a második hullám közötti véleményekben), akkor érdemes lehet rákérdezni, és ellenőrizni, vajon tényleg ilyen jelentős mértékben megváltozott-e a véleménye, illetve milyen eseményekkel függhet össze véleményének megváltozása.

A MAGYARORSZÁGI PANELVIZSGÁLATOK

Magyarországon a rendszerváltás óta több olyan kutatás is zajlott, ahol a válaszadók többszöri megkeresésére, válaszaiknak, véleményeiknek nyomon követésére sor került. A TÁRKI *Magyar Háztartás Panel* című kutatása a magyarországi panelkutatások szempontjából egyedülálló példának számít. A hazai panelkutatások között ezt a lekérdezést végezték első és eddigi legtöbb alkalommal: 1992 és 1997 között összesen hat hullámban vizsgálták a rendszer-

váltás utáni Magyarország társadalmának átalakulását. A kérdőív kitért a háztartásban élők jövedelmi helyzetére, megtakarításaira, munkaerő-piaci státuszára, iskolázottságára, de különböző társadalmi kérdésekben (pl. migráció, szegénység, állami szerepvállalás) alkotott véleményére is. Egy másik jelentős panelkutatás a 2001-ben indult és négy hullámon keresztül zajlott az *Életünk Fordulópontjai* című vizsgálat. A kutatás a magyar társadalom gyermekvállalási, párkapcsolati és nyugdíjba vonulási viselkedését vizsgálta négy lekérdezési hullámon keresztül. A 2000-es évek közepén a *Hungarostudy Egészség Panel* című vizsgálatban az egészség-magatartás és a depresszió mellett a civil szervezeti részvétel témája is megjelent (Kopp, 2008).

A kifejezetten politikai magatartással, politikai attitűddel kapcsolatos kutatások Magyarországon elsősorban Angelusz Róbert és Tardos Róbert nevéhez fűződnek, noha választási témájú panelkutatást először az 1994-es választásokhoz kapcsolódóan az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja végzett. Az adatfelvételre a választást megelőzően kettő, a választásokat követően egy hullámban (1993 őszén, 1994 tavaszán és 1994 őszén) került sor (Angelusz és Tardos, 1995). 2002-ben – többek között – Angelusz Róbert és Tardos Róbert vezetésével *Magyar Választáskutatási Program* néven egy olyan műhelyt hoztak létre, amelynek célja a politikai viselkedés és a választói magatartás vizsgálata volt. A projekt keretében megjelent tanulmánykötetekben a választási részvételen kívül elemzéseket olvashatunk a választói csoportok közötti törésvonalokról, a pártok kampánytevékenységéről, a média szerepéről a politikai részvételben, valamint módszertani problémákról (mérés, előrejelzés, lemorszolás stb.). A kutatási projekt és vizsgálatsorozat 2011-ben befejeződött.

A következő jelentős választási panelkutatást ezen program keretében szervezték. A kutatók két panelvizsgálatot is végeztek párhuzamosan a 2006-os választásokhoz kapcsolódóan, mindkettőt két hullámban kérdezték le: az egyiket 2003-ban és 2006-ban, a másikat pedig 2005-ben és 2006-ban. (Angelusz és Tardos, 2006).

AZ EURÓPAI VÁLASZTÁSI PANELVIZSGÁLATOK

A bevezetőben már említettük, hogy több európai országban nagy hagyománya van a választásokhoz kapcsolódó panelkutatásoknak. Nagy-Britanniában és Németországban például már az 1960-as években végeztek panelvizsgálatokat. Az 1. táblázatban felsoroljuk az elmúlt 10 évben lebonyolított legjelentősebb európai választási panelkutatási projekteket, azok kutatási dizájnját és a vezető kutatókat. Ugyanakkor nem szerepeltetjük az egyéb dizájn szerint végzett kutatásokat, tehát a választókerületi jelöltekkel készült kérdőíveket, a kampánytémák kutatását, médiaelemzéseket és keresztmetszeti vizsgálatokat, noha a vizsgált négy országban a választáskutatási panelt a fenti kutatási ele-

mek közül néhány általában kiegészíti. A táblázat csak az országos parlamenti választás kutatási panelvizsgálatait foglalja össze, tehát nem jelennek meg az európai parlamenti választások kapcsán végzett egyéb felmérések, vagy a nem politikai témájú panelvizsgálatok sem.

Ahogy a táblázatban is látható, a panelkutatások meglehetősen különböző szerkezetűek lehetnek. A legfontosabb tulajdonságok:

- (1) a lekérdezések (adatfelvételi hullámok) száma,
- (2) a lekérdezések között eltelt idő,
- (3) az adatfelvétel módja (személyes, telefonos és online), és
- (4) a kérdés időzítése (kampányhoz vagy választásokhoz kötött).

Különösen érdekesek a gördülő keresztmetszeti kampány-vizsgálatok (*Rolling Cross-Section Campaign Survey with Post-election Panel Wave*). Ezeknél a kutatásoknál a választást megelőző körülbelül két hónapos intervallumban minden nap felkeresnek 100 válaszadót, majd a választást követően egy alkalommal még egyszer megkérdezik őket. Ausztriában, Németországban és Svájcban találkozhatunk a választási panelkutatások ezen válfajával.

Az 1. táblázatban szereplő országok nyugat-európaiak, az egyetlen kelet-európai kivétel Románia. A román választási panelkutatás honlapja nagyon imponáló, a vezető kutatók között több jelentős politikatudományi szerzőt is találhatunk (Tóka Gábor, Grigore Pop-Eleches, Bogdan Voicu).

A második világháború után a kampány időszakra időzített kutatások azt mutatták, hogy a választási kampányoknak nincs, vagy csak minimális hatásuk van. Az újabb vizsgálatok azonban ettől eltérő eredményeket mutatnak. Hillygus és Jackman megjegyzik, természetesen van a kampánynak hatása a választási magatartásra, csak az a kérdés, hogy mely választói csoportokra és milyen feltételek mellett (2003: 583.). Classen (2011) eredményei alátámasztják Hillygus és Jackman észrevételét, amely szerint a kampánytémák kapcsán kialakult nézetkülönbségek* a politikát követők körében lényegesen nagyobb hatással vannak a szavazásra, mint a politika iránt nem érdeklődők körében. Egy Európai Unió választáshoz kapcsolódó kutatásban (Vliegenhart és De Vreese, 2014), 21 országban vizsgálták meg a jelöltek vitájának hatását a részvételre. Eredményeik szerint a politikusok közötti konfliktusok, nézeteltérések növelik a részvétel esélyét. A szerzőpáros magyarázata szerint a választópolgárokban a vita során kialakul a választás lehetőségének érzése, ha pedig van választási lehetőség, akkor az növeli a részvételi hajlandóságot.

Magyarországon csak az elmúlt időszakban terjedtek el a különböző választást segítő alkalmazások és honlapok. Németországban azonban már a 2014-es EP-választások előtt is használták. Egy tanulmány szerint a választást segítő alkalmazások (Voting Advice Applications) növelik a kampány iránti

* Például meleg párok házasságának támogatása vagy ellenzése.

1. táblázat. Jelentősebb európai választási panelkutatások jellemzői

	Dizájn	Vezető kutatók
Ausztria	Választások közötti panel Választások előtt és után: 2 hullám Gördülő keresztmetszeti kampányvizsgálat post-election panellal Tévévita, hatáselemzés Online panel: 6 hullám autnes.at	Wolfgang C. Müller Sylvia Kritzinger Hajo Boomgaarden
Belgium	Választások előtt és után, 2009: 3 hullám Választások előtt és után, 2014: 2 hullám	Ruth Dassonneville Eva Falk Pedersen Annika Grieb Marc Hooghe
Nagy-Britannia	Választások közötti panel: 6 hullám http://www.britishelectionstudy.com	Ed Fieldhouse Jane Green Hermann Schmitt Geoffrey Evans Cees van der Eijk
Németország	Választások közötti panel: 5 hullám Kampánypanel: választást megelőzően (2017) 8 hullám Gördülő keresztmetszeti kampányvizsgálat post-election panellal: 60-80 napig naponta 100 kitöltő a kampány alatt, ezután követés Tévévita, hatáselemzés http://gles.eu	Sigrid Roßteutscher Bernhard Weßels Christof Wolf Harald Schoen Rüdiger Schmitt-Beck
Románia	Választások közötti panel, 2009–2014: két hullám Választások előtt és után, 2012: 4 hullám Választások előtt és után, 2014: 2 hullám (https://resproject.wordpress.com/)	Mircea-Ioan Comsa
Portugália	Választások közötti panel, 2016–2018 http://er.cies.iscte-iul.pt	André Freire Marco Lisi Emmanouil Tsatsanis
Svájc	Gördülő keresztmetszeti kampányvizsgálat post-election panellal http://forscenter.ch/	Georg Lutz
Svédország	2010 óta 28 hullám: internetes lekérdezés, interneten rekrutálták a paneltagokat https://lore.gu.se/surveys/citizen	Sören Holmberg Henrik Oscarsson

érdeklődést és a részvételi esélyeket, ugyanakkor nincs hatással a politikáról való tudásra, ismeretekre (Heinson és mtsai, 2019).

Az Európai választásokhoz kapcsolódóan nem csak a kampányhatást, hanem a választások fontosságát, jellegét is kutatták. Az osztrák választáskutatási projekt (AUTNES) keretében arra a kérdésre keresték a választ, hogy az EP-választások mennyiben szólnak az Európai Unióról (integráció, Európai közösség stb.) és mennyiben a hazai politikai helyzetről, a kormányzati teljesítményről (second order election). Az eredmények szerint a korábbi kormánypárti választók jelentős része szavazott kisebb ellenzéki pártokra, amivel ki akarták fejezni elégedetlenségüket. Továbbá azok, akik elégedetlenek voltak az EU-val és ellenzik az európai integrációt, nagyobb eséllyel váltottak, vagyis a parlamenti választásokon még EU-párti pártra szavaztak, de az EP-választásokon már EU-szkeptikus pártra adták a voksukat (Boomgaarden, Johann és Kritzinger, 2016).

Faas (2015) egy németországi népszavazás kapcsán azt vizsgálta, milyen információs források gyakorolják a legnagyobb hatást a választókra. Összehasonlította, hogy a kormány, a pártok, a civil szervezetek kommunikációja, vagy a személyes beszélgetések, interakciók alakítják-e jobban az állampolgárok informáltság érzetét. Az eredmények szerint a válaszadók azon meggyőződését, hogy informáltak, a leginkább a kormányzati kommunikáció befolyásolta. Ugyanakkor Faas kutatásából kiderül, hogy a különböző társadalmi csoportok nem ugyanolyan eséllyel vannak kitéve a különböző szereplők kampányának. Másként fogalmazva, az aktorok nem ugyanolyan hatékonysággal érnek el minden társadalmi csoportot. Míg a baden-würtembergi kormány kampányának tájékoztatása szinte minden csoporthoz ugyanolyan mértékben jutott el, a civil szervezetek kampányáról a magasabb iskolai végzettségűek, a politika iránt érdeklődőbbek értesültek nagyobb eséllyel.

Az elmúlt években több kutatás is a szélsőjobboldali pártok megerősödésére (Aichholzer és mtsai, 2014; Berning és Schlueter, 2016; de Blok és van der Meer, 2018) előretörésére fókuszált. Egy belga adatokon alapuló vizsgálat szerint azok, akik nem bíztak a politikai intézményekben nagyobb valószínűséggel szavaztak valamelyik rendszerkritikus pártra. Ugyanakkor az ilyen pártokra való szavazás után a politikai bizalom szintje tovább süllyed, tehát a bizalmatlanság és a szavazás egymást erősítik (Hooghe és Dassonneville, 2018).

Mindezek arra engednek következtetni, hogy kifejezetten érdekes lehet a magyar választáskutatási eredmények összevetése a nyugat-európai országokban gyűjtött adatokkal.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányunkban bemutattuk a választáskutatási panel előnyét a keresztmetszeti vizsgálatokkal szemben. Mivel a kutatásban egy válaszadót több időpontban is megkérdezzük (választások előtt és után) megtudhatjuk, hogyan

változtak a választási kampányban a politikai attitűdök, és milyen tényezők függték össze a választáson való részvétellel, illetve a pártválasztással. Összefoglaltuk továbbá a magyar és az európai választáskutatások kutatási dizájnait, és kitértünk néhány fontos kutatási témára (pl.: kampányhatás, attitűdök változása, szélsőjobboldali pártok megerősödése).

A korábbi nemzetközi és magyar választási panelkutatások tanulságai fontos kiindulópontként szolgálnak a *Részvétel, képviselet, pártosság. Választáskutatás 2018* című projekt számára is. A kutatás legfőbb célja, hogy a 2018. évi országgyűlési választások kapcsán pontosabb képet kapjunk a magyar állampolgárok politikai részvételi szokásairól, parlamenti képviselőjükhöz fűződő viszonyukról, valamint pártosságukról, pártokhoz való kötődésükről. A kérdőíves kutatás panel jellege folytán lehetővé válik a „kampányhatás”, illetve „választáshatás” vizsgálata, azaz a válaszadók politikai véleményének és attitűdbeli változásának egyéni szintű követése a kampány során, majd a választásokat követően. A panelkutatás adatainak elemzésével többek között olyan kérdésekre tudunk majd választ adni, mint például: a kampány hatására nőnek-e a válaszadók választási részvételi hajlandóságai? Milyen más részvételi típusok (pl.: tüntetés, petíció aláírása, bojkott, aláírásgyűjtés) erősödnek a kampány során? Változik-e a válaszadók pártpreferenciája, egyes pártokról alkotott véleménye a kampány során, és ha igen milyen irányba? Érvényesül-e a győzteshez húzás (*bandwagon effect*) jelensége a választásokat követően, azaz valóban többen „emlékeznek úgy”, hogy a kormánypártra szavaztak, mint ahányan a választásokat megelőzően úgy nyilatkoztak, hogy a győztes pártra szavaznak? Hogyan ítélik meg egyéniben megválasztott országgyűlési képviselőjük teljesítményét a kampány során, majd a választásokat követően? Vajon a kampány és a választások hatására több válaszadó tudja megnevezni saját egyéni országgyűlési képviselőjét?

A *Választáskutatás 2018* projekt során három alkalommal kerestük fel kérdőívünkkel ugyanazon válaszadókat. Az első, megalapozó lekérdezési hullám (ún. *benchmark survey*) lekérdezésére 2017. december és 2018. január folyamán, a választási kampány megkezdése előtt került sor. A második hullámot közvetlenül a 2018-as országgyűlési választások előtt, márciusban kérdeztük le (ún. *pre-election survey*), a harmadikat pedig körülbelül egy hónappal a választásokat követően (*post-election survey*).

Az adatok alapján választ kaphatunk majd olyan kérdésekre, mint (1) hogyan zajlott a pártok választási részvételre való mobilizálása, (2) milyen hatása volt a politikai részvételre a kampánynak, (3) hogyan változott a választási részvétel mellett a protest részvétel (tüntetésen való részvétel, petíció aláírása) a kampányidőszakban. A politikai szociológia témakörébe tartozó kérdések mellett fontos technikai ismeretekre is szert tehetünk, mint például a lemorzsolódás problémája (lásd Angelusz és Tardos, 2006, Bartus, 2015).

A kutatási projekt adatfelvételein alapuló, már megjelent elemzések többek között kitérnek a 2018-as parlamenti választások általános értékelésére (Tóth és

Szabó, 2019), a választók társadalmi beágyazottságára (Enyedi és Tardos, 2019), a társadalom politikai megosztottságára (Patkós, 2019) illetve a teljes népesség és az egyetemista fiatalok politikai magatartásának összehasonlítására (Szabó, Susánszky és Oross, 2019).

IRODALOM

- Aichholzer, Julian–Kritzinger, Sylvia–Wagner, Markus–Zeglovits, Eva (2014): How has radical right support transformed established political conflicts? The case of Austria. *West European Politics*, 37(1), 113–137. <https://doi.org/10.1080/01402382.2013.814956>
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (2006): Az elérhetőség és a válaszadói készség gyenge közegei – mintalemorzsolódás és trendszerű erőzió panelfelvételek példáján. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert: *Mérésről mérésre*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Köpontja Alapítvány, 41–66.
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1995): A választói magatartás egy mögöttes pillére. *Politikatudományi Szemle*, 3. szám, 5–18.
- Berning, Carl C.–Schlueter, Elmar (2016): The dynamics of radical right-wing populist party preferences and perceived group threat: A comparative panel analysis of three competing hypotheses in the Netherlands and Germany. *Social Science Research*, 55: 83–93. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2015.09.003>
- Boomgaarden, Hajo G.–Johann, David–Kritzinger, Sylvia (2016): Voting at national versus European elections: An individual level test of the second order paradigm for the 2014 European Parliament elections. *Politics and Governance*, 4(1), 130–144. <https://doi.org/10.17645/pag.v4i1.472>
- Cantor, David (2008): A review and summary of studies on panel conditioning. *Handbook of longitudinal research: Design, measurement, and analysis*. 123–138.
- Davis, James A. (1985): *The logic of causal order* (Vol. 55). Sage.
- De Blok, E. Lisanne–van der Meer, Tom (2018): The puzzling effect of residential neighbourhoods on the vote for the radical right an individual-level panel study on the mechanisms behind neighbourhood effects on voting for the Dutch Freedom Party, 2010–2013. *Electoral Studies*, 53: 122–132. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2018.04.003>
- Enyedi Zsolt–Tardos Róbert (2019): A magyar választók társadalmi beágyazottsága és ideológiai tagoltsága. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóságok*. MTA TK PTI–Nápvilág Kiadó.
- Faas, Thorsten (2015): Bring the state (information) in: Campaign dynamics in the run-up to a German referendum. *Electoral studies*, 38: 226–237. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2015.02.004>
- Fitzmaurice, Garrett–Davidian, Marie–Verbeke, Geert–Molenberghs, Geert (2009): *Longitudinal Data Analysis*. New York, Taylor & Francis Group.
- Frankel, Laura Lazarus–Hillygus, Sunshine D. (2013): Looking Beyond Demographics: Panel Attrition in the ANES and GSS. *Political Analysis*, Oxford, Oxford University Press. 1–18.
- Fumagalli, Laura–Laurie, Heather–Lynn, Peter (2013): Experiments with methods to reduce attrition in longitudinal surveys. *Journal of the Royal Statistical Society*, 499–519. <https://doi.org/10.1111/j.1467-985x.2012.01051.x>
- Gelman, Andrew–King, Gary (1993): Why are American presidential election campaign polls so variable when votes are so predictable? *British Journal of Political Science*, 23(4): 409–451. <https://doi.org/10.1017/s0007123400006682>

- Greenberg, David F. (2008): Causal analysis with nonexperimental panel data. *Handbook of longitudinal research: Design, measurement, and analysis*, 259–278.
- Heinsohn, Till–Fatke, Matthias–Israel, Jonas–Marschall, Stefan–Schultze, Martin (2019): Effects of voting advice applications during election campaigns. Evidence from a panel study at the 2014 European elections. *Journal of Information Technology & Politics*, 1–15. <https://doi.org/10.1080/19331681.2019.1644265>
- Hillygus, D. Sunshine–Jackman, Simon (2003): Voter decision making in election 2000: Campaign effects, partisan activation, and the Clinton legacy. *American Journal of Political Science*, 47(4): 583–596. <https://doi.org/10.1111/1540-5907.00041>
- Hooghe, Marc–Dassonneville, Ruth (2018): A spiral of distrust: A panel study on the relation between political distrust and protest voting in Belgium. *Government and Opposition*, 53(1): 104–130. <https://doi.org/10.1017/gov.2016.18>
- Jäckle, Annette (2009): Dependent interviewing: A framework and application to current research. *Methodology of longitudinal surveys*, 93–111.
- Johnston, Richard–Partheymüller, Julia–Schmitt-Beck, Rüdiger (2014): Activation of fundamentals in German campaigns. *Voters on the move or on the run*. 217–237.
- Kopp Mária (2008): *Magyar lelkiállapot 2008*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Kruse, Yelena et al. (2009): Panel Conditioning and Attrition in the AP-Yahoo! News Election Panel Study. *Knowledge Networks*, Washington, Associated Press. 5742–5755.
- Lynn, Peter (2009): Methods for longitudinal surveys. *Methodology of longitudinal surveys*, 1–19.
- Menard, Scott (ed.) (2007): *Handbook of longitudinal research: Design, measurement, and analysis*. Elsevier.
- Patkós Veronika (2019): Pártos szavazók győzelme. A pártosság és a politikai megosztottság mintázatai a 2018. évi országgyűlési választás idején. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóságok*. MTA TK PTI–Napvilág Kiadó.
- Piessse, Andrea–Judkins, David–Kalton, Graham (2009): Using longitudinal surveys to evaluate interventions. *Methodology of Longitudinal Surveys*, 303.
- Prior, Markus (2010): You’ve either got it or you don’t? The stability of political interest over the life cycle. *The Journal of Politics*, 72, No. 03: 747–766. <https://doi.org/10.1017/s0022381610000149>
- Rothenbühler, Martina–Voorpostel, Marieke (2016): Attrition in the Swiss Household Panel: Are Vulnerable Groups more Affected than Others? In: Michel Oris–Caroline Roberts–Dominique Joye–Michèle Ernst Stähli (eds.): *Surveying Human Vulnerabilities across the Life Course*. Springer, Cham.
- Russo, Silvia–Håkan Stattin (2016): Stability and Change in Youths’ Political Interest. *Social Indicators Research*, 1–16. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1302-9>
- Sturgis, Patrick–Allum, Nick–Brunton-Smith, Ian (2009): Attitudes over time: The psychology of panel conditioning. *Methodology of longitudinal surveys*, 113–126.
- Szabó Andrea–Susánszky Pál–Oross Dániel (2019): *Mások vagy ugyanolyanok? A hallgatók politikai aktivitása, politikai orientációja Magyarországon*. Belvedere Meridionale–Heinrich Böll Stiftung–TK PTI.
- Tóth Csaba–Szabó Andrea (2019): A győztes mindent visz? A 2018-as választás eredményei. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóságok*. MTA TK PTI–Napvilág Kiadó.
- Watson, Nicole–Wooden, Mark (2009): Identifying factors affecting longitudinal survey response. *Methodology of longitudinal surveys*, 1, 157–182.
- Wooldridge, Jeffrey M. (2015): *Introductory econometrics: A modern approach*. Nelson Education.